
Reisgids voor Sardinië

Deel 2 Zuid-West Sardinië

Tharros.info

Reisgids voor Sardinië

Colofon:

Teksten: T Kriek

Fotografie: T Kriek tenzij anders aangegeven

Afbeelding op voorpagina: Laveria La Marmora, Nebida

© 2016 T. Kriek - Tharros.info

Versie 2016-0.9.1 beta

Alle rechten voorbehouden.

Sardinië

Inhoudsopgave

1.Sardinië.....	4
2.De natuurlijke omgeving van zuid-west Sardinië.....	8
3.Cultuur van Sardinië: Carbonia-Iglesias.....	13
4.Geschiedenis van Sardinië.....	17
5.Sant'Antioco.....	32
6.Het Archeologisch Museum van Sant'Antioco, Ferruccio Barreca.....	35
7.Monte Sirai.....	38
8.De Tempel van Antas.....	40
9.De necropolis van Montessu.....	43

Reisgids voor Sardinië

1. Sardinië

Sardinië is het op één na grootste eiland in de Middellandse Zee en ligt ten westen van het Italiaanse schiereiland net onder Corsica. Met 24090 km² is het meer dan half zo groot als Nederland (33943 km²) terwijl het eiland slechts 1.655.677 inwoners telt ¹. De hoofdstad Cagliari (van het Latijn: Carales) bevindt zich aan de zuidkant en heeft de grootste zeehaven, het belangrijkste industriegebied en de grootste luchthaven (Elmas) van het eiland.

Administratief maakt Sardinië deel uit van de twintig regio's van Italië, met een autonoom statuut, de Regione Autonoma della Sardegna. Het eiland is opgedeeld in acht provincies. De oudste zijn Cagliari (met de hoofdstad) en Sassari. Sedert 1927 is Nuoro als provincie ingesteld en sedert 1974 Oristano. Na de laatste administratieve wijziging in 2006 zijn de vier bestaande provincies opgesplitst en zijn Olbia-Tempio, Ogliastra, Medio Campidano en Carbonia-Iglesias als provincie toegevoegd. In 2012 besloot de regering het aantal provincies weer terug te brengen en zijn de vier nieuwe provincies weer afgeschaft.

Afbeelding 1: Italië met Sardinië

Geologisch gezien behoort Sardinië tot de oudste formaties van Europa (600 miljoen jaar geleden gevormd) en hoewel het bergachtig aandoet zijn de meeste toppen niet hoog. De hoogste top is de Punta La Marmora in het Gennargentu gebergte met 1834m. Voor het overgrote deel is het eiland heuvelachtig (67,9% van het oppervlak) en de grootste vlakte, de Campidano, strekt

---

1 bron: ISTAT (Istituto Nazionale di Statistica) gegevens van 2006
demo.istat.it

Sardinië

Afbeelding 2: Sardinië (kaart gegevens Google)

Reisgids voor Sardinië

zich uit van Oristano tot aan Cagliari ². Rond Sardinië liggen een groot aantal kleinere eilanden en met meer dan 1800 kilometer kustlijn zijn er talloze stranden en baaien.

Het klimaat is mediterraan. De overheersende wind, de maestrale, waait vanuit het noord-westen en de magere regenperiodes beperken zich met name tot herfst en voorjaar. Deze gesteldheid, en de schaarste aan water, heeft veel van het landschap en de economie bepaald. De langste rivier, de Tirso, is 159 km en voedt het grootste kunstmatige meer dat als belangrijkste watervoorraad dient voor het eiland.

De natuurlijke omgeving, flora en fauna, zijn specifiek voor Sardinië met soorten die alleen hier te vinden zijn. Een voorbeeld is het Sardijnse roodborstje (*Erithacus rubecula sardus*). Maar ook rondom Sardinië, in de zee en in de mariene parken (La Maddalena, Penisola di Sinis), is de natuurlijke omgeving uniek en

Afbeelding 3: Sant'Antioco vanaf Monte Sirai gezien

² bron: www.comuni-italiani.it

Sardinië

een waar paradijs voor duikers.

Wie op Sardinië op zoek gaat naar het verleden hoeft niet ver te reizen om de resten van de prehistorie tegen te komen. Veel van de meer dan 6500 nuraghi, met gestapelde blokken gebouwde conische torens, zijn bijna overal nog te zien in het landschap. Daarnaast zijn er dolmens en Tombe di Giganti (prehistorische graven), heiligdommen en de in het oog springende ruïnes van de van oorsprong Fenicisch-Punisch-Romeinse steden, die met name in het westen en zuiden liggen. Maar ook van de Middeleeuwen, waarin Sardinië een uniek politiek bestel kende, en van de Spaanse overheersing zijn overal nog de sporen terug te vinden.

Het karakteristieke van Sardinië wordt levend gehouden in de taal (het Sardu), de tradities, de dorpsfeesten en de manifestaties. Eén van de bekendste daarvan is wel de Sartiglia, een kleurige manifestatie rond Carnaval waar in klederdracht gestoken ruiters die zich meten in een wedstrijd ringsteken in de straten van Oristano.

2. De natuurlijke omgeving van zuid-west Sardinië

Het zuid-westen van Sardinië wordt gekenmerkt door de bergen van de Iglesiente doorsneden door een laagvlakte die aansluit op de Campidano aan de oostzijde, en de streek van de Sulcis. Twee grotere eilanden, het eiland van Sant'Antioco en het eiland van San Pietro liggen aan de zuid-west kant van Sardinië. De berg gebieden zijn nauwelijks toegankelijk, bewoning concentreert zich in een aantal grotere centra in de vlakte (Iglesias, Carbonia), aan de kust (Sant'Antioco, Carloforte) en een paar kleinere centra in de bergen (Fluminimaggiore ten noorden van Iglesias, Santadi en Teulada in het zuiden). Door de bergen zijn de kustgebieden vaak moeilijker te bereiken of alleen met grote omwegen. Alleen de kust aan de Golf van Cagliari is vanuit de hoofdstad betrekkelijk makkelijk te bereiken en vormt dan ook een van de meer

Afbeelding 4: Torre dei Corsari aan de westkust

De natuurlijke omgeving van zuid-west Sardinië

Afbeelding 5: Het duingebied van Piscinas
toeristische centra van Sardinië.

De bergen van de Iglesias ten noorden van Iglesias

Het dunbevolkte berggebied wordt doorsneden door een enkele weg die zich van Guspini naar boven slingert naar het stadje Arbus en verder naar Fluminimaggiore en Iglesias. Deze weg was al bekend in de Romeinse tijd en loopt ook langs de Punisch Romeinse tempel van Antas. Het landschap is typisch macchia mediterranea afgewisseld met weides en dichte bossen. De hoogste berg, de Monte Linas, meet 1236 meter (Punta Perda de sa Mesa). Midden in dit gebied liggen een aantal verlaten zink- en loodmijnen zoals die van het mijndorpje Montevecchio en de mijnen van Ingurtosu die te bezichtigen zijn.

De kust aan deze kant van Sardinië is moeilijker te bereiken, hier zijn een aantal mooie stranden en bijzondere natuurgebieden te vinden. Het noordelijkste ligt Torre dei Corsari met het strand van

Reisgids voor Sardië

Is Arenas (wat bekend staat als Pistis), naar het zuiden toe liggen de stranden van Funtanazza en Marina di Arbus, tenslotte voorbij de rio Piscinias het uitgestrekte duingebied met het strand van Piscinas. Het duingebied van Piscinas wordt gerekend tot de grootste duingebieden van west-Europa en strekt zich ettelijke kilometers land inwaarts, een ideaal wandel gebied.

Rond Fluminimaggiore en Buggerru

Vlak bij Fluminimaggiore in een dal van de rivier de Antas ligt de beroemde tempel. Daar zijn ook nog sporen van de romeinse weg en er zijn mooie natuurlijke grotten, de Grotte su Mannau. Het gebied leent zich goed voor lange wandelingen door de bossen en de macchia. Buggerru en Nebida zijn vooral bekend om de mijnen waar al sinds de oudheid naar verschillende metalen werd gedolven. Sommige mijngangen zoals bij Masua lopen door tot op de kust waar ze direct de ertsen konden overladen op schepen, de bergwanden staan daar bijna loodrecht in zee. Vanaf Nebida en

Afbeelding 6: Verlaten gebouwen bij Nebida

De natuurlijke omgeving van zuid-west Sardinië

Masua is er een mooi uitzicht op het eilandje met de loodrechte rotswanden voor de kust, de scoglio Pan di Zucchero. Iets ten zuiden van Buggerru vindt je de schilderachtige Cala Domestica, een kleine baai met een mooi strandje.

Sulcis en Sant'Antioco

De zee tussen de twee eilanden Sant'Antioco en San Pietro en het vasteland van Sardinië is rijk aan vis, het is dan ook niet verwonderlijk dat in dit gebied de visvangst één van de voornaamste economische bezigheden was. Dit geldt voor de vangst van de tonijn in de zee voor Sardinië, getuige de vele tonnare die niet meer in gebruik zijn, als ook voor de visserij naar schaal- en schelpdieren in de beschutte wateren tussen de eilanden en het vasteland, waarvan de Pinna Nobilis wel de meest bijzondere is en tegenwoordig onder de beschermde soorten valt. Van de Pinna Nobilis werd de bissus verkregen. In Sant'Antioco bevindt zich dan ook een museum speciaal ingericht over de schelp en de bissus.

Op het vasteland tegenover het eiland van Sant'Antioco ligt de historische regio de Sulcis, van oudsher een land- en mijnbouw gebied en intensief bewoond. Hiervan getuigen de necropolis van Montessu, de vele nuraghi en de historisch meer recente bezienswaardigheden zoals dorpje Tratalias met de middeleeuwse kerk. In Carbonia is het mogelijk een bezoek te brengen aan de kolenmijnen en even voorbij Santadi zijn er schitterende grotten, die van Is Zuddas. Tenslotte heeft ook het uiterste zuid-westen van Sardinië een aantal mooie stranden zoals die op Sant'Antioco en San Pietro en die van Porto Pino.

Pula en Torre di Chia

Pula, Santa Margherita di Pula en Chia zijn favoriete badplaatsen voor veel toeristen, niet alleen vanwege de bereikbaarheid vanaf

Reisgids voor Sardinië

Cagliari, maar ook vanwege de mooie stranden en schitterende kustlijn tot aan Capo Spartivento en daar voorbij, de Costa del Sud (op de kaart sectie 3). Referentie punten zijn vaak de uitkijktorens die langs de kust staan, al dan niet in vervallen staat, en die ook in de naamgeving terugkeren van de stranden (Torre). Niet alleen wij in onze moderne tijd weten de schoonheid van de natuur te waarderen, al vanaf de oudheid was deze kust bekend bij Feniciërs, Puniërs en Romeinen die zich op het schiereiland van Nora vestigden.

Van Chia tot aan Capo Spartivento wordt de kust gekenmerkt door stagni afgesloten van de zee door zandstranden. In het zilte water voelen de flamingo's zich ook hier thuis en zijn dan ook van redelijk dichtbij te zien. Grotere en kleinere stranden worden afgewisseld door heuvels met rotsen die tot in zee reiken zoals die waar de toren van Chia op staat, terwijl achter de stranden hier en daar zich duinen gevormd hebben van rul zand. Op de hellingen groeit de dichte macchia, habitat voor veel kleine zoogdieren, vogels en natuurlijk zitten ze in de bloeitijd vol met bijen.

Afbeelding 7: De baai van Chia

Cultuur van Sardinië: Carbonia-Iglesias

3. Cultuur van Sardinië: Carbonia-Iglesias

Het zuid-westen van Sardinië wordt vooral gekenmerkt door de bergen en de mijnbouw rond Iglesias en Carbonia en de eilanden van San Pietro en Sant'Antioco met de visserij. Hier is de Sardijnse cultuur verweven met invloeden van buitenaf. Zo is bijvoorbeeld couscous van Noord-Afrikaanse origine de basis van enkele specialiteiten, kan je in Carbonia bouwstijlen van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw tegenkomen, en wordt in Santadi Sa Coia Maurreddina gevierd, de moorse bruiloft.

Steden en dorpen in Zuid-West Sardinië

De twee hoofdsteden van de voormalige provincie Carbonia-Iglesias zijn de grootste en belangrijkste stadjes, centra van de mijnbouw en de kolenwinning. De naam Carbonia is in de jaren twintig aan dit nieuwe stadje gegeven juist vanwege het belang van de kolen mijnen voor het vooroorlogse Italië. Iglesias is in de Middeleeuwen gesticht als Villa di Chiesa, later door de Spanjaarden omgedoopt tot Iglesias (Kerk). Rond het oude centrum zijn nog de resten van de stadsmuren te zien. Vooral Iglesias is een gezellig stadje met zijn oude centrum.

Aan de westkust liggen plaatsjes als Nebida, Masua en Buggerru waar de mijnbouw zijn sporen heeft achtergelaten in vervallen gebouwen en oude mijnen, soms nog te bezoeken zoals de Henry mijn in Buggerru. De Engelsen hebben eind achttiende eeuw en begin twintigste eeuw een belangrijk aandeel gehad in zowel de mijnbouw als de spoorwegaanleg op het eiland.

Sant'Antioco is ontstaan als een handelspost van de Euboiërs (Grieken) en Feniciërs met de naam Sulki en uitgegroeid tot

Reisgids voor Sardinië

belangrijk stadje in de antieke tijd. In de Middeleeuwen werd het omgedoopt tot Sant'Antioco ter ere van één van de eerste martelaren van het christendom. Het stadje is nu de belangrijkste vissershaven van zuid-west Sardinië. In het stadje zijn nog de resten te zien van vooral de punische-romeinse periode, de vroegchristelijke catacomben onder de kerk van Sint Antiochus en er is een belangrijk archeologisch museum gewijd aan het territorium.

Vanaf Calasetta is het eiland San Pietro te bereiken. Dit eiland met het stadje Carloforte heeft een sterke Noord-Afrikaans-Genueese invloed door de komst van Genuezen van het eiland Tabarchino voor de Afrikaanse kust. Meer naar het zuiden liggen plaatsen als Tratalias, Giba, Villaperuccio, Santadi, Sant'Anna Aresi te midden van de vruchtbare vlakte.

Plaatselijke evenementen en dorpsfeesten

Elk jaar zijn er terugkerende festiviteiten rond patroon heiligen en

Afbeelding 8: Het feest ter ere van Sant'Antioco

Cultuur van Sardinië: Carbonia-Iglesias

andere evenementen. In Sant'Antioco wordt elk jaar het feest gevierd van de patroon heilige Sant'Antiochus gedurende een aantal dagen waarin ruiters zich met elkaar meten en er een lange processie wordt gehouden met groepen in klederdracht.

Een ander evenement is dat van de Moorse bruiloft, sa Coia Maurreddina, in Santadi, de eerste zondag van augustus. Hier wordt een echte bruiloft in traditionele stijl gevierd waar het hele dorp aan meewerkt. De bruid en bruidegom worden begeleid door een stoet in klederdracht en traditionele muziek. De oorsprong van de naam ligt waarschijnlijk in de periode van de invallen van de Moren.

Op het eiland San Pietro wordt in Carloforte elk jaar de Girotonno georganiseerd, een lokaal evenement dat de voortkomt uit de traditie van de tonijnvisserij. Het is vooral een gastronomische happening met muziek en dans.

Typische producten en ambachten

Vooral de lokale gerechten van Carloforte en Calasetta op het eiland van Sant'Antioco zijn gebaseerd op vis, met name tonijn. Maar het zuid westen van Sardinië staat niet alleen bekend om de visserij. Het is ook het thuisland van één van de meest gerenommeerde wijnen van het eiland, de Carignano del Sulcis. Deze superieure wijn wordt bijvoorbeeld in de Cantina van Santadi geproduceerd en is beschermd met het label DOC.

Uitzonderlijk is het kleine laboratorium en museum van het Bissus in Sant'Antioco. Hier wordt nog geweven en geborduurd met het bissus verkregen van de zeeschelpen. Het is alleen Chiara Vigo, die het kleine museum op eigen wijze runt, nog toegestaan het materiaal te verwerken aangezien de zeeschelpen behoren tot de beschermde fauna.

Interessant is ook het kleine etnografische museum in Sant'Antioco waar alle werktuigen verzameld zijn die de Sardijnen in de loop

Reisgids voor Sardinië

van de eeuwen gebruikt hebben voor hun dagelijkse werkzaamheden, van landbouw en visserij tot het brood bakken.

Geschiedenis van Sardinië

4. Geschiedenis van Sardinië

De Feniciërs op Sardinië

De periode die het meest tot de verbeelding van archeologen en historici spreekt is die van de contacten tussen de Feniciërs en de bewoners van de gebieden in het westelijke Middellandse Zeegebied. Sardinië speelt een belangrijke rol in deze onderzoeken juist omdat er veel prehistorische overblijfselen zijn. Aanvankelijk sprak men van de stichting van steden en van kolonisatie, analoog aan de Griekse kolonisatie, maar langzamerhand is het beeld dat men zich heeft gevormd van de Fenicische expansie genuanceerder geworden. In de discussies stond het moment van kolonisatie centraal, evenals de vorm waarin dit plaats vond. Dit kwam door de Griekse en Romeinse geschiedschrijvers die aan steden als Karthago en Rome een stichtingsmythe verbonden die een duidelijk moment moest aangeven van de geboorte van de stad. Later zijn zulke stichtingsmythes ook opgesteld voor minder belangrijke stadjes in de Romeinse tijd. De oudheidkundigen en archeologen zochten lange tijd naar bewijzen voor de stichting van de koloniën, en waar ze geen afdoende antwoord konden geven spraken ze van een pre-koloniale fase. Hoe ontstonden deze contacten tussen Fenicische kooplieden en de stammen op Sardinië? Kan men spreken van kolonisatie en in hoeverre? Hoe waren deze contacten tussen de kooplieden en de Sardische stammen?

Al in de bronstijd waren er contacten tussen Sardinië en het oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied. Myceens aardewerk van de late Bronstijd dat op Sardinië is teruggevonden is daarvoor een aanwijzing, ook al kan men hier niet uit opmaken wat voor contacten er waren geweest ³. Na ongeveer 1200 voor Christus, met het wegvalen van de paleiscultuur in Mycene, bleven

---

3 Markoe 2000, p.21, 177 [17]

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 9: Fenicische graf bij Monte Sirai

met name Cypriotische kooplieden directe of indirecte handel met Sardinië drijven ⁴. Pas rond de tiende eeuw voor Christus nam in Fenicië (Phoenicia, het huidige Libanon) het belang van Tyrus als belangrijkste handelsstad toe, daarmee de zustersteden Sidon, Sarepta en Byblos (Geba) voorbijstrevend. Hoewel men in het algemeen spreekt van Feniciërs (ook wel als Phoeniciërs geschreven), kwamen de kooplieden niet alleen uit dit deel van het midden-oosten maar uit het wijdere Syrisch-Palestijnse gebied. De eerste aanwijzing van een Fenicische expansie naar het westen is op Cyprus gevonden. Tyrus stichtte daar de kolonie van Kition (Kittim). Van daaruit drongen de Feniciërs langzaam steeds verder door naar het westen. Er zijn aanwijzingen dat Fenicische kooplieden zich op Kreta (Kommos) vestigden, op Malta en in uiteindelijk in Spanje ⁵.

---

4 Mathäus 2000, p. 48-49 [19]; Sherratt & Sherratt 1993, p.364-365 [26]

5 Sherratt & Sherratt 1993, p.364; Karageorghis 1999, p.186-189 [16]; Aubet 1993, p.42 e.v. [3]; Markoe 2000, p.173; Niemeyer 1989, p.20 [22]

Geschiedenis van Sardinië

Het is dan ook aannemelijk dat pas in de achtste eeuw voor Christus de Feniciërs de eerste permanente nederzettingen stichtten op Sardinië: Tharros, Sulki (Sant'Antioco), Nora en mogelijk Karales (Cagliari). Ze legden daarmee de basis voor een handelsnetwerk in het hele westelijke deel van de Middellandse Zee; in Spanje (Huelva en Gades/Cadiz), Noord-Afrika (van Utica in Tunesië tot Lixus in Noord-Marokko), Malta, Sicilië (Motya, Panormus/Palermo). De drijfveer voor deze expansie van de Feniciërs lag deels in de lucratieve handel in zilver met Zuid-Spanje, die aan de Assyriërs doorverkocht werd, en deels in de handel in luxe goederen uit het oosten waardoor de kooplieden een actieve rol in de regionale handels netwerken konden spelen ⁶. Vandaar dat nederzettingen als Sulcis, Pithekoussai (Ischia) en Motya ook wel "ports of trade" of "ports of call" genoemd worden waar naast de Feniciërs ook Griekse kooplieden (onder andere Euboïers die Sardinië Ichnoussa noemden) actief waren ⁷. In deze periode van expansie die samenviel met de Griekse kolonisatie van Sicilië en Zuid-Italië (Groot-Griekenland), waren de Feniciërs niet uit op territoriale bezittingen maar juist uit op handel en vreedzame coëxistentie met de inheemse bevolking ⁸. Het is dan ook aannemelijk dat Tharros geen grote invloed had op het achterland, maar meer een rol speelde in het grotere Fenicische handelsnetwerk ⁹. In de zevende eeuw voor C werden op Sardinië een aantal secundaire nederzettingen gesticht waarvan Othoca, Monte Sirai en Bithia de belangrijkste zijn ¹⁰.

Het belangrijkste bewijs van de stichting van nederzettingen komt van de openlucht heiligdommen (gewijd aan Baal of Astarte) die opgegraven zijn in Tharros, Nora, Sulcis, maar ook in Sicilië en

6 Markoe 2000, p.180; Sherratt & Sherratt 1993, p. 363; Mathäeus 2000, p. 56-57; Frankenstein 1979, p. 280-283 [13]

7 Sherratt & Sherratt 1993, p. 368; Markoe 2000, p. 179; Frankenstein 1979, p. 278; Coldstream 1979, p.263-264 [10]; Buchner 1979, p.279 [8]; Botto 1989, p.235,241 [7]

8 Markoe 2000, p. 177

9 Van Dommelen 1998, p 105-107 [29]

10 Van Dommelen 1998, p 80-82

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 10: Tofet van Sant'Antioco

Noord-Afrika voorkomen, Motya (Sicilië), Karthago (Tunesië). In de tofet (of tophet), een van oorsprong hebreuws woord dat overgenomen was uit een bijbelse passage over een openlucht heiligdom, werden urnen met offerresten bestaande uit as en verbrande beenderen van kinderen en dieren bijgezet. In een latere tijd werden ook votief stenen (stele's) met reliëfs geplaatst. Door de resten in de urnen kon men dateringen geven voor de oudste deposities en neemt men aan dat deze overeenkomen met de vroegste permanente vestiging van de Feniciërs. Opvallend is dat in de secundaire nederzettingen aanvankelijk geen tofet aanwezig was maar dat deze alleen in Bithia en in Monte Sirai in de zesde eeuw v C werden ingericht ¹¹.

Belangrijk voor de stichting van nederzettingen was ook de oprichting van tempels, gewijd aan Melqart (de god van de stad Tyrus, El-Qart), waarvan sporen teruggevonden zijn in Gades

---

11 Aubet 1993, p. 216,217;Markoe 2000, p. 132, 136; Van Dommelen 1998, p 82-83, 104

Geschiedenis van Sardinië

(Cadiz), of aan Astarte die van Cyriotische oorsprong was ¹². Astarte is door de Grieken later geassocieerd met Aphrodite. Veel resten van Fenicische bouwwerken zijn er niet meer te zien. Meestal betreft het (kunst-)voorwerpen en beelden die gevonden zijn en in de diverse musea tentoongesteld worden. Vooral van belang is de steen van Nora met de oudste bekende inscriptie van de naam van Sardinië (SRDN) die gedateerd wordt op de negende eeuw voor Christus, en die te bezichtigen is in het Archeologisch Museum te Cagliari ¹³. Daarnaast is er in de context van Fenicische graven ook aardewerk gevonden, te zien in hetzelfde archeologische museum. Het fenicische aardewerk wordt gekenmerkt door licht gekleurd aardewerk met versieringen en motieven in rode verf, red-slip ware genoemd ¹⁴.

Afbeelding 11: Fenicisch aardewerk, Museum Sant'Antioco

12 Markoe 2000, p. 89, 130, 139; Röllig 1979, p. 20 [25]; Niemeyer 1989, p. 7 e.v.

13 Guzzo Amadasi 1967, p. 83 noot over de datering van de stele van Nora gevonden in 1773 [15]

14 Bartoloni 1983: studi sulla ceramica fenicia e punica in Sardegna [5]

Reisgids voor Sardinië

Een belangrijke studie naar de effecten van de Fenicische kolonisatie is onder leiding van Peter van Dommelen uitgevoerd in de jaren negentig van de vorige eeuw, de Riu Mannu Field Survey Project (Universiteit Leiden). Dankzij een omvangrijke methodologische survey is inzicht verkregen in de ontwikkelingen van bewoning en landgebruik in centraal-west Sardinië en een beter zicht op de invloed van de Feniciërs op deze ontwikkelingen.

In de loop van de achtste en zevende eeuw voor C intensiverden de contacten tussen de Fenicische kooplieden en de Sardische stammen. Deze contacten waren gebaseerd op een mechanisme dat in de archeologie en de anthropologie gift exchange wordt genoemd. Het ging bij gift exchange niet altijd om het één op één uitwisselen van geschenken, maar vooral om het scheppen van een band of verplichtingen die ook op een niet-materiële wijze ingelost konden worden ¹⁵. De Feniciërs waren uit op het verkrijgen

De archeologische survey

Een belangrijke non-destructieve methode van archeologisch onderzoek is de survey. Hierbij wordt in een groter gebied systematisch de aan de oppervlakte aanwezige archeologische vondsten geraapt en gecatalogiseerd. Aangezien de gebieden te groot zijn om elke vierkante meter te belopen worden tevoren representatieve secties gedefinieerd die onderzocht worden. Dit geeft een breder inzicht in het gebruik van het land in de prehistorie. Vaak worden naast de surveys ook de meest interessante plaatsen onderwerp van een destructieve opgraving. Men is echter tegenwoordig terughoudender met het uitvoeren van opgravingen juist in verband met het destructieve karakter ervan. De techniek van de survey is toegepast door Van Dommelen in centraal-west Sardinië, en is ook door andere archeologen in de Marmilla en op het schiereiland van Sinis gebruikt om een breder inzicht te krijgen in de aard van de contacten tussen Feniciërs en Sarden.

15 Renfrew 2000, p. 353-355 [24]

Geschiedenis van Sardinië

van metalen en andere produkten. Deze verwierven ze via de lokale Sardische elite die daarmee hun invloed en macht op de Sardische bevolking vergrootten. Het blijkt ook dat in deze periode de concentratie van bewoning toenam, in de nuraghe dorpen rond belangrijke complexe nuraghi, tot heiligdommen omgevormde complexe nuraghi of water heiligdommen, ten nadele van de gedecentraliseerde nuraghi, een aanwijzing voor de veranderende sociale verhoudingen binnen de stammen ¹⁶.

In de inheemse, Sardische, context werden Fenicische of in het algemeen niet-inheemse voorwerpen aangetroffen. Behalve Fenicisch aardewerk en brons betrof dit ook voorwerpen van de Villanova-cultuur, later de Etruskische cultuur. In de context van strikt Fenicische graven werden ook wel Sardische voorwerpen aangetroffen. Het voorkomen van "exotische" produkten in Sardische context wil nog niet zeggen dat deze de Fenicische of Etruskische cultuur zonder meer aanvaardden als superieur, een voorwerp kon een andere betekenis en een andere toegekende waarde krijgen binnen de eigen cultuur. Uit de archeologische vondsten blijkt overigens dat Fenicische voorwerpen niet zo vaak voorkwamen buiten de Fenicische nederzettingen en dat zou aantonen dat de invloed van de Feniciërs op de Sardische stammen aanvankelijk veel kleiner was dan gedacht, ook al omdat de bijzondere vondsten in het verleden relatief veel aandacht kregen ¹⁷.

De grotere macht in handen van de lokale elites uitte zich in een versterking van de lokale identiteit die niet perse gekopieerd werd van de Fenicische kooplieden maar die zich ook konden uiten in vormen die de eigen identiteit versterkten. Een voorbeeld hiervan zijn de manshoge beelden van de necropolis bij Monte Prama die geïnspireerd zijn op de veelvoorkomende bronzen beeldjes (bronzetti) ¹⁸.

---

16 Van Dommelen 1998, p. 109-112

17 Van Dommelen 1998, p. 107-109

18 Van Dommelen 1998, p. 110

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 12: De fenicisch-punische nederzetting van Monte Sirai

De Punische overheersing van Sardinië

Gedurende de zevende en zesde eeuw voor Christus vonden op Sardinië belangrijke veranderingen plaats. Twee parallelle ontwikkelingen in het mediterrane gebied waren hiervan de oorzaak: de veranderende politieke en economische verhoudingen in het oostelijke Middellandse Zeegebied die invloed hadden op Tyrus en de andere fenicische steden en de opkomende politieke en economische macht van de belangrijkste kolonie van Tyrus, Carthago, die uiteindelijk de belangrijkste macht in het westelijke Middellandse Zeegebied zou worden. Dit had zijn weerslag op de fenicische nederzettingen op Sardinië en door de veranderende verhoudingen ook op de Sardische bewoners van het eiland. Het uiteindelijke resultaat van deze ontwikkelingen was dat Sardinië aan het einde van de zesde eeuw voor een groot deel onder

Geschiedenis van Sardinië

Carthaagse (Punische) invloed kwam te staan ¹⁹. Veel van wat bekend is over deze punische periode en de opkomst van Carthago komt uit antieke bronnen, van Romeinse en Griekse schrijvers, die een eenzijdig beeld gaven van Carthago. Tenslotte waren de Puniërs zowel de tegenstanders van de Grieken op Sicilië als de vijanden van Rome in drie punische oorlogen. Tegenwoordig kunnen we onze kennis aanvullen met archeologisch onderzoek naar deze periode ²⁰.

De Fenicische steden in Libanon raakten tegen de zevende eeuw voor C steeds meer geïsoleerd van het westen. Dit had drie belangrijke oorzaken. De eerste was de agressieve politiek van de Assyriërs, die gericht was op dominantie in het Midden-Oosten en Egypte, en dus een grote bedreiging vormde voor de zelfstandigheid van de Fenicische stadstaten. De tweede reden was de toenemende inflatie van de zilverprijs, veroorzaakt door de grote toestroom van dit metaal via Tyrus naar het oosten waardoor de lange reizen naar Spanje op den duur niet meer lonend waren. Tenslotte, de derde reden, was er de succesvolle kolonisatie door de Grieken van Sicilië en Zuid-Italië waardoor de lange afstandsreizen moeilijker werden omdat de fenicische kooplieden niet meer overal vrij konden afmeren of te maken kregen met piraterij en toenemende concurrentie ²¹. Vanuit het oosten kwam er een secundaire golf van kolonisatie op gang die veel meer dan de voorgaande het doel had voor de migranten om zich stabiel te vestigen in de bestaande stadjes in het westen en een territorium

---

19 Punisch is een Romeinse verbastering van het woord Phoinike waar de Grieken de Feniciërs mee bedoelden en die door de archeologen en historici gebruikt wordt om de periode aan te duiden waarin Carthago een belangrijke rol speelde in het westen.

20 Van Dommelen 1998, p 22-24. De Romeinse en Griekse geschiedschrijvers die zich bezighielden met de Punische geschiedenis waren met name Diodorus van Sicilië en later Polybius als opmaat naar de punische oorlogen. Livius daarentegen beschrijft met name de tweede punische oorlog toen Sardinië al Romeins was. Goede lectuur voor geïnteresseerden in de geschiedenis van Carthago is het boek van Richard Miles: Carthago, in een Nederlandse vertaling verschenen.

21 Markoe 2000, p.140-143; Bunnens 1983, p. 191 [9]; Frankenstein 1979, p.291; Bondi 2000, p. 57 e.v.; Van Dommelen 1998, p 116

Reisgids voor Sardinië

in het achterland in te nemen ²². Deze migratie wordt treffend geïllustreerd in de legende van de stichting van Carthago die gaat over de vlucht van de zuster van de koning van Tyrus, Elissa (Dido) met een aantal vooraanstaande kooplieden via Cyprus naar NoordAfrika en hoewel deze legende niet letterlijk moet worden genomen is er een grond van historiciteit ²³.

Tegen de helft van de zesde eeuw voor Christus, ongeveer rond 540 v C, vergrootte Carthago zijn invloed op de Fenicische koloniën; eerst op Sicilië en toen op Sardinië. Volgens de antieke bronnen, overgenomen door veel historici, voerde Carthago een expansionistische politiek. Waar Malchus (of Malko), de generaal van het leger van Carthago, in Sicilië leek te zijn geslaagd in zijn opzet om de Fenicische nederzettingen te onderwerpen, zou hij op Sardinië een nederlaag hebben geleden tegen de gecombineerde krachten van de Fenicische steden en de proto-Sarden die niet van

Afbeelding 13: Punische bouwstijl in Monte Sirai

---

22 Barreca 1974, p.46 [4]; Sheratt and Sheratt 1993, p. 370-371

23 Het verhaal wordt verteld door de dichter Vergilius

Geschiedenis van Sardinië

zins waren zich te onderwerpen ²⁴. In de archeologische vondsten zijn inderdaad sporen uit deze periode van vernietiging en brand aangetroffen, zoals in Monte Sirai (dat ook verlaten werd) en Nuraghe Su Nuraxi. De vraag is echter of Carthago inderdaad een agressief militair expansionisme bedreef of dat de destructie niveau's te maken hadden met interne strijd tussen Sarden en Feniciërs ²⁵. Uiteindelijk lukte het Carthago om ook controle te krijgen over de Fenicische nederzettingen op Sardinië. Twee belangrijke gebeurtenissen uit de laatste decennia van de zesde eeuw worden in de bronnen genoemd die van belang waren voor

Afbeelding 14: De tempel van Antas, Fluminimaggiore

24 Barreca 1974, p. 57 ; Moscati 1985, p. 147 [21]; Bondi 2000, p. 63-65 [6]

25 Pesce 1961, p 77 [23]; Barreca 1974, p. 58; Van Dommelen 1998, p 120-125

Reisgids voor Sardinië

Sardinië en die er op duiden dat het eiland onder Karthaags bestuur was komen te vallen. De eerste is de zeeslag in de Sardijnse Zee (Mar Sardonio) van de Karthagers tegen de Fokeeërs waar Herodotos gewag van maakt en de tweede het verdrag van Karthago met Rome van 509 voor Christus dat genoemd wordt door Polybius.

De Fokeeërs, die al eerder Massalia (Marseille) en Alalia (Corsica) gesticht hadden, werden door de Perzen uit Klein-Azië verdreven. Ze vestigden zich na omzwervingen op Corsica en maakten de Tyrheense zee onveilig met hun piraterij op Etruskische en Punische (en dus ook Sardische) schepen. Carthago en de Etrusken vielen gezamenlijk de Grieken aan wat uitmondde in een zeeslag, de eerste die door de geschiedschrijvers is vastgelegd en bekend staat als de slag in de Zee van Sardinië. Hoewel de Grieken de overwinning opeisten verlieten de Fokeeërs Corsica voorgoed en vestigden zich in Zuid-Italië (in Velia, nu nog een archeologische site op het Italische vasteland) ²⁶.

In het verdrag tussen Carthago en Rome van 509 voor Christus stond dat de Romeinen onder voorwaarden handel mochten drijven op Sardinië, wat door archeologen en historici als bewijs wordt gezien dat het eiland definitief onder Carthaags bestuur viel ²⁷. Sardinië zou onder deze Punische overheersing blijven tot 238 voor Christus, en slechts eenmaal wordt gewag gemaakt van een algemene opstand tegen de Carthagers in 368 voor Christus ²⁸.

In de punische tijd kreeg de urbanisatie van de Fenicische nederzettingen een sterke impuls. Er werden muren met bastions rond de stadjes gebouwd om deze te verdedigen en er werden tempels opgericht, gebouwd in steen ²⁹. Hoewel de meeste tempels in de latere romeinse tijd veranderingen ondergingen is de punische oorsprong van deze gebouwen nog te zien. In Nora was de tempel van Eshmun/Escolapius een van oorsprong punisch heiligdom en er stond een tempel gewijd aan Tanit op de plek van

---

26 Barreca 1974, p. 63; Moscati 1985, p. 148, Morel 2000, p. 21-25 [20]; Gras 2000, p.37-43 [14]; Colonna 2000, p. 47-53 [11]

27 Barreca 1974, p. 64; Moscati 1985, p. 148; Fantar 2000, p. 84 [12]; Mastino 2005, p. 63 [18]

28 Barreca 1974, p. 69-70 ; Moscati 1985, p. 150

29 Barreca 1974, p. 142; Moscati 1985, p. 149

Geschiedenis van Sardinië

een voormalige nuraghe. In Tharros menen archeologen dat de grote tempel met halfzuilen in dorische stijl een van oorsprong punische tempel is geweest. In Bithia zijn tenslotte de resten van een punisch heiligdom gewijd aan de Egyptisch god Bes gevonden³⁰. Op het platteland werden sommige complexe nuraghi omgevormd tot heiligdommen gewijd aan Kore/Demeter, zoals Nuraghe Lugherras, Nuraghe Genna Maria en Nuraghe Su Mulinu³¹. Het bekendste heiligdom dat een punische oorsprong heeft is wel de Tempel van Antas, gewijd aan de god Sid, die geassocieerd werd aan de belangrijkste godheid van de Sarden³².

De tophet bleef een belangrijk heiligdom waar in de punische tijd veel gebruik van werd gemaakt. Veel steles (grafzuilen) dateren juist uit deze punische tijd³³. Het Punische spectrum van goden omvatte Tanit (de punische naam voor Astarte), Melqart (vgl. Baal) en Eshmun. Uit de punische tijd stammen ook de grafkamers die in Sulcis (Sant'Antioco) een uitgebreid doolhof aan catacomben vormen en die zelfs tot in de 20ste eeuw nog in gebruik waren als woning voor de armen³⁴. Ook nabij Tharros zijn soortgelijke grafkamers te zien die echter al deels zijn ingestort met de rotswand waar ze in uitgehouwen waren.

De verdergaande urbanisatie van de stadjes op Sardinië bleek ook uit de instelling van een administratieve en politieke organisatie naar Carthaags model. Uit inscripties blijkt dat het hoogste politieke ambt bekleed werd door de suffetes (suffeet komt van het fenicische woord *sophtim*, rechters) gekozen door het volk. Mogelijk kenden de steden ook een Raad van Ouden zoals deze bekend is van Carthago³⁵.

Volgens de Romeinen werden de landbezitters onder het Carthaags

---

30 Pesce 1961, p. 115, 265 en Moscati 1985, p 226 e.v. (Bithia); Acquaro 1996, p 42-45 [1] en Acquaro 1999, p 59,60 (Tharros) [2]; Tronchetti 1986, p 16-18,57-61 (Nora) [27]

31 Van Dommelen 1998, p 151,153

32 Barreca 1974, p. 142 en 244 e.v.; Moscati 1985, p. 149; Zucca 1989, p 33-38 [30]

33 Barreca 1974, p. 232; Moscati 1985, p. 161; Tronchetti 1995, p. 3-11 [28]

34 Moscati 1985, p. 162-163

35 Van Dommelen 1998, p 127

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 15: Punische grafkamer, Sant'Antioco

bewind gedwongen om alleen granen te verbouwen en was de aanplant van fruitbomen, olijfbomen en druiveranken verboden. Mogelijk dat dit bericht uit de Romeinse historische geschriften propagandistisch bedoeld was om de Puniërs in een kwaad daglicht te stellen. In ieder geval was Sardinië voor Carthago van belang voor het leveren van graan zoals dat later ook voor Rome het geval was ³⁶. Het beeld dat de antieke auteurs ons schetsen van punische grootgrondbezitters die exclusief graan produceerden voor de stad Carthago wordt door archeologisch onderzoek aanzienlijk genuanceerd. Uit deze onderzoeken blijkt dat bijvoorbeeld rond Neapolis, een stadje dat in de punische tijd gesticht werd, het achterland vrij intensief bewerkt werd en dat er vooral veel kleine boerderijen waren, sites waar met name punisch aardewerk gevonden is. Meer naar het binnenland toe, langs de rivier de Mogoro en in de Marmilla was het inheemse component naast de punische in de vondsten op eveneens vooral kleinere sites veel groter en dat zou kunnen wijzen op punische invloeden bij Sardische bewoners. Uit hetzelfde onderzoek blijkt ook een grotere

---

36 Moscati 1985, p. 251

Geschiedenis van Sardinië

continuïteit van bewoning en gebruik van nuraghi dan uit voorgaande onderzoeken, mogelijk veroorzaakt door onbekendheid van sommige onderzoekers met het punische aardwerk waardoor dit vaak over het hoofd is gezien ³⁷.

Bijzonder uit deze tijd is de produktie van sieraden in goud en zilver en diverse soorten edelstenen (gebruik van jasper, koraal) uit Tharros die overal in het westelijke deel van het Middellandse Zeegebied zijn teruggevonden. Een deel hiervan is gelukkig gespaard gebleven van de plunderingen door de onvermijdelijke schatgravers die uit de punische grafkamers veel geroofd hebben en is nog te bewonderen in de diverse musea waaronder het British Museum in London ³⁸. Uit de punische periode stammen ook de eerste geslagen munten (3de eeuw v C), naar voorbeeld van Carthago die met het slaan van munten begon om de huurlingen uit het leger te betalen. De Sardische munten hadden meestal een beeltenis van Kore-Demeter en op de achterzijde van een korenhalm of een paard. De munten zijn te zien in het Archeologisch museum van Cagliari ³⁹.

---

37 Van Dommelen 1998 p. 129, 130-142, zie ook het kader met betrekking tot de archeologische surveys en de relatie tussen de inheemse bevolking en de feniciërs

38 Moscati 1985, p. 183

39 Acquaro 1999, p 530-533

5. Sant'Antioco

Het stadje Sant'Antioco ligt in het zuid-westen van Sardinië op het gelijknamige eiland dat met een smalle landstrook verbonden is aan het vasteland. De oorsprong van dit stadje, dat in de oudheid de naam Sulky had, gaat terug tot in de achtste eeuw voor C. In die periode dreven Feniciërs en Euboiers (Grieken van het eiland Euboië) handel met het westelijke Middellandse Zeegebied en maakten gebruik van zogenaamde ports of trade, steunpunten waar zij hun schepen veilig konden afmeren en contacten konden leggen met de bewoners. Van de periode daarvoor, de bronstijd, zijn er ook sporen gevonden van bewoning, hiervan getuigen de resten van een nuraghe onder het huidige fort su Pisu. Hoewel de moderne huizen voor het overgrote deel de oorspronkelijke stadsdelen uit de voorgaande prehistorische, fenicisch-punische, romeinse en middeleeuwse periodes allang hebben vervangen zijn

Afbeelding 16: Sant'Antioco en de basiliek

Sant'Antioco

er in het stadje nog steeds veel bijzondere plekken te zien en zijn er interessante musea waar onder andere de vondsten van de talloze archeologische opgravingen worden tentoongesteld. Voor liefhebbers van de Fenicisch-Punische periode is vooral Sant'Antioco een bezoek de moeite waard. Maar er is veel meer dan alleen de oudheid.

Wie Sant'Antioco wil bezoeken zal er niet aan ontkomen over de ss126 te rijden. Het stadje is dan al van ver af te zien met aan de linkerkant de zoutwerken en de zilte lagunes met de flamingo's, en aan de rechterkant het open visrijke water waar de economie van het stadje lange tijd op gebaseerd was. De eerste bezienswaardigheid vlak voor de brug over het kanaal dat de landengte doorsnijdt is de oude romeinse brug die nu geheel verzand is. Om de rest van het stadje te bezoeken is de beste plek om de auto te parkeren bij het archeologisch museum, alle bezienswaardigheden zijn goed te belopen. Het archeologisch museum is gemakkelijk te bereiken door vlak na de brug rechtsaf te slaan en de weg langs de waterkant, de boulevard van het stadje, te volgen tot helemaal aan het eind deze een bocht naar links maakt en de parkeerplaats te zien is.

Een bezoek aan het archeologisch museum, het Museo Archeologico Comunale F. Barreca, kan gecombineerd worden met een bezoek aan de zone van de tofet, het fenicisch-punische openlucht heiligdom. In het museum zijn de archeologische vondsten uit de stad en de omgeving te zien en wordt de historie van het stadje en het eiland verteld. Een gids begeleidt de bezoekers naar de tofet en vertelt over dit bijzondere heiligdom. De toegangkaart kan ook gecombineerd worden met de andere bezienswaardigheden zoals het etnografisch museum en enkele punische graven die voor publiek opengesteld zijn.

Vanaf het museum is het een klein stuk lopen naar het centrum. Hier is een klein etnografisch museum te zien dat alle gebruiksvoorwerpen uit het verleden verzameld heeft, verkregen door donatie van de bewoners van Sant'Antioco. Het museum geeft een aardig beeld van het leven van de Sardijnen op het eiland. Daar vlak bij liggen een aantal punische graven die nog tot

Reisgids voor Sardinïe

aan de Tweede Wereldoorlog bewoond werden. De graven zijn toegankelijk met een trap en de muren zijn witgekalkt. Ook hier is te zien hoe de armen van het stadje toch een waardig bestaan probeerden op te bouwen. Sommige graven die niet te bezichtigen zijn worden altijd nog als schuur of opbergplaats gebruikt.

Op het hoogste punt van het stadje staat het fort, su Pisu, gebouwd in de periode van de Sabaudische-Piemontese regering. Vanaf dit fort is er een mooi uitzicht over het stadje en de omgeving. Vanaf het fort zijn ook de meest recente opgravingen te zien van delen van de fenicisch-punische necropolis en een deel van de acropolis. Het fort ligt op korte afstand van de basiliek van Sant'Antioco waar het beeld van de heilige Antiochus staat. Dit beeld vormt elk jaar het middelpunt van de feesten in het stadje en wordt dan in een optocht rond gedragen voorafgegaan door een stoet in klederdracht, te voet, in ossewagens en te paard. Onder de kerk liggen de vroeg-christelijke catacomben, een doolhof van voormalig punische graven die hergebruikt zijn in de laat-Romeinse en vroegMiddeleeuwse tijd. De catacomben kunnen bezocht worden als de kerk open is. Hier mogen helaas geen foto's gemaakt worden.

Niet ver van de kerk op een hoek staat het museum van het byssus, het garen dat van een specifieke soort schelp verkregen wordt. Dit bijzondere museum wordt beheerd door Chiara Vigo, een kunstenaar die als één van de weinige toestemming heeft dit materiaal te bewerken. Ze legt de bezoekers uit hoe de byssus wordt verkregen van de schelpen en hoe ze daar bijzondere wandkleden van maakt.

Vanaf het museum van het byssus is het een kort eindje naar de waterkant. Langs de boulevard is het een mooi wandeling met uitzicht op de boten en de bergen in de verte. Het is van daaraf niet ver meer naar de parkeerplaats bij het museum.

Het Archeologisch Museum van Sant'Antioco, Ferruccio Barreca

6. Het Archeologisch Museum van Sant'Antioco, Ferruccio Barreca

Het nieuwe archeologisch museum van Sant'Antioco, vernoemd naar de archeoloog Ferruccio Barreca, ligt aan de noord kant van de stad. Het museum is makkelijk te bereiken en omvat behalve de expositie in de zalen ook het terrein van de tophet van Sulki. Vlak bij is een ruime parkeerplaats. Vanaf het museum zijn de overige bezienswaardigheden van Sant'Antioco op loop afstand te bereiken.

Het modern opgezette museum beheert een uitgebreide collectie aan archeologische vondsten van het eiland Sant'Antioco en van de nabij gelegen archeologische site van Monte Sirai. In de zalen zijn deze vondsten chronologisch en thematisch tentoongesteld. In de eerste zalen zijn de vele vondsten van de necropolis en de tophet van Sant'Antioco en Monte Sirai te zien, het typisch fenicisch en punisch aardewerk en de votief stenen van de tofet. Het aardewerk bestaat meest uit waterkannen en etensborden waar de maaltijden op geserveerd werden die de doden op hun reis naar het hiernamaals begeleidden. Kruiken met een platte rand werden gebruikt om olie te sprenkelen over het lichaam van de overledenen. Het aardewerk is met gele of rode klei gemaakt en soms versierd met gekleurde banden.

Een aantal vitrines zijn gevuld met de vele amuletten die zijn gevonden, gemaakt in glas en soms in ivoor of ander materiaal. Het betreft hier scarabeeën en afbeeldingen van egyptische goden die de doden moesten beschermen. Andere vitrines tonen de vele sieraden en parfum flesjes in faïence die in de graven zijn gevonden. In fenicische en punische rituelen werden de overledenen met persoonlijke bezittingen begraven, vandaar dat de graven uit deze periode bijzonder rijk zijn aan sieraden.

Reisgids voor Sardinie

Op het terrein van de tofet zijn een groot aantal votief stenen gevonden waarvan een deel in het museum opgesteld staat. Deze werden als dank voor een ontvangen gunst bijgezet op het terrein. Het overgrote deel is voorzien van een afbeelding in reliëf van een centrale figuur tussen twee zuilen met daarboven een fronton van een tempel. De figuur betreft meestal een vrouw, priesteres of godin, die in veel gevallen de handen aan haar borsten houdt. Deze figuur is geïnterpreteerd als de godin van de vruchtbaarheid, Astarte of Tanit. De tophet was ook gewijd aan Baal en Astarte. Een aantal votief stenen zijn voorzien van inscripties met fenicische en punische letters. Sommige votief stenen zijn ingemetseld geweest in de muren van huizen als aanbedding van Maria.

In één niche van de zaal zijn drie modellen van schepen uit de fenicisch-punische tijd te zien. Het schip zonder riemen is de gaulos, het typische handelsschip van de feniciërs dat door de Grieken oneerbiedig wastobbe werd genoemd. De andere twee schepen zijn oorlogsschepen die vooral met roeiers voortgedreven werd, de pentekonter (vijftigriemer). Er staan in het museum ook een aantal punische amforen die in de handel gebruikt werden voor het vervoer van olie, wijn of graan. Deze amforen hebben een andere vorm dan die wij van de griekse of romeinse wereld kennen.

In het museum zijn ook twee standbeelden van leeuwen te zien. In de punische tijd stonden deze waarschijnlijk naast de toegangspoort van de stad. In de romeinse tijd werden de leeuwen verplaatst naar het amfitheater van Sulki. Bij opgravingen in de stad zijn de leeuwen beelden teruggevonden met kapotgeslagen koppen.

In de laatste zaal zijn een aantal vondsten uit de Romeinse tijd opgesteld. Er is een prachtig mozaïek van twee panthers die uit een grote krater drinken met wijnranken omgeven, een verwijzing naar de god Bacchus, en er zijn een aantal latijnse inscripties te zien.

Het Archeologisch Museum van Sant'Antioco, Ferruccio Barreca

Afbeelding 17: Sieraden uit Punische graven, museum van Sant'Antioco

Afbeelding 18: Faience parfumesjes, museum van Sant'Antioco

7. Monte Sirai

De archeologische site van Monte Sirai ligt op een heuvel net ten westen van de moderne stad Carbonia. Het antieke stadje lag op een strategisch punt in het ertsrijke en vruchtbare gebied van het zuidwesten van Sardinië op slechts twintig kilometer afstand van de belangrijkste fenicisch-punisch-romeinse havenplaats Sulki (Sant'Antioco). Het stadje werd dan ook door de archeologen lange tijd beschouwd als één van de vestingplaatsen van de Feniciërs eerst en de Puniciërs later, hoewel recentelijk deze interpretatie herzien wordt. Vanaf de berg is er een wijds uitzicht naar alle windrichtingen. De archeologische site bestaat uit de acropolis van het stadje, nu bijna in zijn geheel opgegraven, een fenicische begraafplaats, een punische necropolis en een tofet. Ook zijn er Domus de Janas en de resten van een nuraghe aangetroffen. De vondsten van de archeologische site zijn overgebracht naar de archeologische musea in Carbonia, Cagliari en Sant'Antioco.

De acropolis ligt op de rand van de steile hellingen van de berg en is bereikbaar via een enkel pad dat naar de stadspoort loopt. Aan beide zijden van de poort zijn de structuren te zien van wat men geïnterpreteert heeft als verdedigingswerken of stadsmuren. Vlak achter de poort liggen de resten van het belangrijkste deel van Monte Sirai, een dubbele tempel structuur en de funderingen van een rechthoekig gebouw. De twee structuren naast elkaar met ieder twee ruimtes aan de verre zijde zijn geïnterpreteerd als tempels van het Punische type, mogelijk nog in gebruik tot in de romeinse tijd. Deze structuren liggen op het hoogste punt en daar zijn ook de resten gevonden van een nuraghe of nuraghe dorp, teken dat dit in de bronstijd al een belangrijke plek was. Naast de twee tempels liggen de fundamenten van een versterkt gebouw, mogelijk een toren (mastio). Aan de andere zijde zijn de resten van een waterbassin gevonden, een bagnarola. De site van Monte Sirai heeft een eerste Fenicische fase gekend, werd daarna verlaten en is in de Punische tijd opnieuw opgebouwd. Het stadje bleef tot in de Romeinse tijd bewoond.

Monte Sirai

Vanaf het hoogste punt lopen de drie belangrijkste straten van de acropolis parallel aan elkaar naar het andere eind van het stadje. De belangrijkste huizen stonden aan het begin, die van de gewone ambachtslieden langs deze drie straten. Een van deze huizen aan het begin is geheel opgegraven en onderzocht, het Huis van Fantar, genoemd naar de archeoloog die de opgravingen verrichtte. Van dit huis is de plattegrond gereconstrueerd. Via een voorportaal kon men de binnenplaats op waar de belangrijkste kamers op uitkwamen. Via een trap was de bovenverdieping te bereiken. Een detail is de goot van de afvoer van hemelwater vanaf de binnenplaats naar de straat. In een ander huis zijn stukken gips gevonden, gips werd gebruikt om lichtdoorlatende plafonds te maken. In veel huizen werden tenslotte resten gevonden van de verschillende ambachten die er werden beoefend.

De necropolis van Monte Sirai bestaat uit een serie grafkamers uit de Punische tijd en een aantal graven uit de Fenicische periode. De Punische grafkamers waren familiegraven, waar de leden van

Afbeelding 19: De acropolis van Monte Sirai

Reisgids voor Sardinie

dezelfde familie werden bijgezet. De grafkamers zijn vrij te bezichtigen maar één van deze graven heeft een bijzonder kenmerk en kan alleen onder begeleiding van een gids bezocht worden. Hier is op een pilaar het omgekeerde symbool van het leven, de Egyptische ankh, uitgebeeld. De ankh werd door de Puniërs ook gebruikt als symbool voor de godin Tanit.

In het zicht van de acropolis lag de tofet. De tofet was ingericht in de tweede, punische, fase van het bestaan van Monte Sirai. Naast de vele urnen zoals deze ook in Sulcis en in Tharros zijn aangetroffen, zijn er ook de resten van een klein tempeltje gevonden. In het tempeltje aan de noordzijde is nog het altaar te zien. Het altaar was niet bedoeld voor de verbranding van de resten van dieren en kinderen, want dat gebeurde buiten. Helaas is de restauratie van dit deel van de site minder geslaagd door het gebruik van beton.

8. De Tempel van Antas

De tempel van Antas staat midden in het ertsrijke berggebied van de Iglesias, in een van de groene valleien. De tempel werd aanvankelijk door de Puniërs opgericht om de verbondenheid tussen de Karthagers en de Sarden te symboliseren en gaf aan hoe groot de Puniërs het belang van de erts winning in dit gebied al beschouwden. Onder de Romeinen, die ook dit belang inzagen, werd de tempel in romeinse stijl herbouwd en dat wat er nu nog te zien is zijn er de overblijfselen van. De tempel, in vallei van de rivier de Antas (rio Antas) waaraan de site de naam ontleent, was gewijd aan Babai, de voorvader van de Sarden, die door de Puniërs Sid en door de Romeinen Sardus Pater werd genoemd. Hoe de Sardische godheid door de Sarden zelf genoemd werd is niet bekend uit de bronnen. Het kwam in de oudheid wel vaker voor dat lokale godheden aan Punische, Griekse of later Romeinse goden geassimileerd werden en dat ze hun oorspronkelijke naam verloren.

De Tempel van Antas

Het gebouw staat op een platform (23,25 bij 9,30 meter) met aan de voorzijde een trap over de gehele breedte (17,25 bij 9,30 meter). Dit is karakteristiek voor de architectuur van Romeinse tempels. Aan de voorkant staan vier zuilen die het fries dragen waarop nog een inscriptie te lezen is: Imp(eratori) [Caes(ari) M.] Aurelio Antonino. Aug(usto) P(io) F(elici) temp[(lum) d]ei [Sa]rdi Patris Bab[i/vetustate c]on[lapsum] (?) [---] A[---] restitue[ndum] cur[avit] Q (?) Co[el]ilius (or Co[cce]lius) Proculus. Hieruit kunnen we opmaken dat de tempel gerestaureerd is ten tijd van Caracalla en gewijd was aan Sardi Patris Babi, de voorvader van de Sarden en dat Proculus deze restauratie uitgevoerd had. Hiermee is de restauratie te dateren op rond 215 n Chr. De Romeinse tempel zou mogelijk al in 28 voor Chr kunnen zijn gebouwd.

Het voorportaal (pronaos), gedragen door vier zuilen aan de voorzijde en twee aan de zijkant van 8 meter hoog met ionische kapitelen, geeft toegang tot de interne gesloten ruimte van de tempel, de cella, waarschijnlijk geheel in kalksteen opgetrokken en waarvan de vloer ingelegd was met mozaïek in een rechthoekig zwart-wit patroon. Achterin de ruimte, het adyton, bevinden zich twee kleinere ruimtes elk met een vierkant bassin voor de ingang. Men vermoedt dat hierin water heeft gezeten. Via kleine treden kon men in de bassins afdalen. Uitzonderlijk voor de Romeinse tempelbouw zijn de twee zijdeuren. Het dak werd gedragen door pilasters die vlak tegen de binnenmuur stonden en door de zuilen aan de voorzijde. De grote stenen waren verankerd met zwaluwstaart verbindingen van lood.

De Romeinse tempel is pal op de plek van de punische voorganger gebouwd. Deze punische tempel is deels opgegraven en uit de resten kon men opmaken dat het een rechthoekig gebouw was, de as lag in noordoostelijke richting, met een enkele cel in de noordelijke hoek, een gebruikelijke indeling voor punische tempels. Het altaar bevond zich tegen de noordelijke muur aan. In en rond de tempel zijn veel votiefstenen met Punische inscripties gevonden die aan de godheid Sid gewijd waren. De punische tempel verdween onder de brede toegangstrappen van de latere Romeinse tempel en de delen die zijn opgegraven ten koste van de Romeinse

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 20: De Tempel van Antas

trap zijn nu nog te zien. De site was al in gebruik in de nuraghe tijd, de bronstijd. Naast de tempel zijn er graven gevonden die uit de negende-achtste eeuw voor Chr stammen. In een van de graven is een bronzen beeldje gevonden dat geïdentificeerd is met de godheid Babai. Op ongeveer tweehonderd meter zijn er ook resten van een nuraghe nederzetting te zien.

Sardus Pater was een oude godheid van de jacht van de Sarden, Babai. De god werd vaak afgebeeld met een lans in zijn hand en een verentooi zoals op munten uit de Romeinse tijd. De Sardische godheid werd in de Punische tijd met Sid geïmmitieerd, de zoon van Melqart en Tanit (Astarte). In veel van de wijdingsteksten komt de naam Sid terug en ook in de eigennamen in de vorm van bijvoorbeeld Sidonius. Sardus daarentegen was in de mitologie

De Tempel van Antas

verbonden aan Herakles (Hercules) en was een van zijn zonen. Onder de Romeinse keizers werd de cultus van de godheid Sardus Pater bevorderd omdat deze goed aansloot bij de lokale godheid Babai en tegelijkertijd bij de in Rome vereerde Herakles-Melqart in het Forum Boarium.

Het berggebied van de Igesiente en de daaraan grenzende regio van Sulcis is een rijk ertsgebied en er zijn veel mijnen te vinden die al vanaf de oudheid in gebruik waren. Vooral lood, ijzer en zilver werd er gewonnen. Hiervoor waren arbeidskrachten nodig om deze te exploiteren en deze kwamen vooral van de inheemse Sardische bevolking. De tempel was een middel om hen te binden aan hun Punische en Romeinse bazen. Van de Romeinse tijd weten we ook dat veel bannelingen naar de mijnen op Sardinië werden gestuurd.

9. De necropolis van Montessu

In het zuiden van Sardinië, vlak bij Villaperuccio, ligt de prehistorische necropolis van Montessu. Deze necropolis telt ongeveer veertig graven. De necropolis bestaat voor het grootste deel uit grafkamers die in de trachiet rots aan twee zijden van een ondiepe vallei uitgehouwen zijn, van simpele graven met een enkele grafkamer tot meer complexe graven met meervoudige kamers. Bijna alle type graven uit de vroegste prehistorie van Sardinië zijn hier vertegenwoordigd en een aantal daarvan zijn gedecoreerd met bijzondere motieven.

Vanaf de ingang van de archeologische zone is het een honderd meter de heuvel op naar de vallei. Het eerste bijzondere graf ligt aan de oostzijde. De indeling met een voorportaal, een ronde centrale kamer en twee of drie verhoogde niches komt veel voor op Sardinië. Het eerste graf heeft als bijzonderheid een aantal decoraties waaronder spiralen en andere motieven. De rode kleur komt van het oker waarmee de resten in het graf bedekt werden.

Reisgids voor Sardinië

Afbeelding 21: Domus de Janas, Montessu

In het verleden hebben grafschenners de plafonds van dit type graf met dynamiet verwijderd want omgekeerd konden deze mooi dienst doen als waterbekken voor de kuddes, vandaar dat de meeste van dit soort graven nu aan de open lucht zijn blootgesteld.

Het grootste graf aan de oostzijde is in een verleden al omgevormd tot onderkomen, waarschijnlijk voor de herders. Oorspronkelijk waren deze grote Domus de Janas graven van belangrijke families. In heel Sardinië zijn graven van dit type door de tijd heen hergebruikt als graf of voor andere doeleinden. Een aantal graven heeft een met stenen afgebakende zone voor de ingang. Boven één van deze ingangen naar een graf zijn nog drie vormen uitgehakt in de rots te zien, mogelijk gebruikt voor het aanbrengen van religieuze objecten of versieringen.

Aan de westkant liggen nog een aantal graven van hetzelfde type

De necropolis van Montessu

als aan de oostkant. Een ander groot graf is eveneens hergebruikt voor bewoning. Aan de meest westelijke kant ligt nog een bijzonder graf. Via een opening in de rotsbodem is dit graf te betreden, eenmaal binnen is te zien dat het opstapje de vorm heeft van een stierenkop. Aangenomen wordt dat de spiralen van het eerste graf de vrouwelijke godheid symboliseren en dat de stier (of alleen de horens van een stier) symbool staan voor de mannelijke godheid. Motieven van stieren, stierenkoppen en horens komen veel voor in dit type graven. Het is een te raden een rondleiding met een gids te maken want die kan veel vertellen over de necropolis en de prehistorie van het gebied. Rond de necropolis liggen een aantal nuraghi uit de bronstijd en vlak bij Villaperuccio bevinden zich ook een aantal menhirs in de open velden.

Reisgids voor Sardinie

Bibliografie

- 1: Acquaro, C. e A. Mezzolani , Tharros, 1996
- 2: Acquaro, C. e C. Finzi , Tharros, 1999
- 3: Aubet, M.E., The Phoenicians and the West. Politics Colonies and Trade, 1993
- 4: Barreca, F., La Sardegna fenicia e punica, 1974
- 5: Bartoloni, P., Studi sulla ceramica fenicia e punica in Sardegna, 1983
- 6: Bondi, S.F. , Fenici e punici nel Mediterraneo occidentale tra il 600 e il 500 a C, 2000
- 7: Botto, M., Considerazioni sul commercio fenicio nel tirreno nell'VIII e nel VII secolo a.C., 1989
- 8: Buchner, G., Die Beziehungen zwischen der euboischen kolonie Pithekoussai auf die Insel Ischia und dem nordwestsemitischen Mittelmeerraum in der Zweiten Hälfte des 8. Jhr v.Chr., 1979
- 9: Bunnens, G. , Considerations geographiques sur la place occupée par la Phéniciédans l'expansion de l'empire Assyrien, 1983
- 10: Coldstream, J.N, Greeks and Phoenicians in the Aegean, 1979
- 11: Colonna, G. , I Tyrrhenoi e la battaglia del Mare Sardonio, 2000
- 12: Fantar, M.H., Carthage au temps de la bataille de la Mer Sardonienne, 2000
- 13: Frankenstein, S. , The Phoenicians in the far west. A function of Neo-Assyrian imperialism, 1979
- 14: Gras, M., La battaglia del Mare Sardonio, 2000
- 15: Guzzo Amadasi, M.G. , Le iscrizioni fenicie e puniche

De necropolis van Montessu

- delle colonie in occidente, 1967
- 16: Karageorghis, V., Cyprus, 1999
- 17: Markoe, G.E., Peoples of the past. Phoenicians, 2000
- 18: Mastino, A. , Storia della Sardegna Antica, 2005
- 19: Matthäus, H., Die Rolle Zyperns und Sardiniens im Mittelmeerischen interaktionsprozess während der Späten Zweiten und Frühen ersten Jahrtausends v. Chr., 2000
- 20: Morel, J.P. , Les Phocéens et la mer Tyrrhenienne au VIe siecle, 2000
- 21: Moscati, S. , Italia Punica, 1985
- 22: Niemeyer, H.G., Das frühe Karthago und die phönizische Expansion imMittelmeerraum, Als öffentlicher Vortrag der Joachim Jungius-Gesellschaft derWissenschaften gehalten am 31. Mai 1988 in Hamburg, 1989
- 23: Pesce, G., Sardegna Punica, 1961
- 24: Renfrew, C. and P. Bahn, Archaeology: Theories Methods and Practice, 2000
- 25: Röllig, W., Die Phönizier des Mutterlandes zur Zeit der Kolonisierung, 1979
- 26: Sherratt, A.G. & E.S. Sherratt , The growth of the Mediterranean economy in theearly first millenium B.C., 1993
- 27: Tronchetti, C., Nora, 1986
- 28: Tronchetti, C. , Il tophet di S. Antioco e le sue stele, 1995
- 29: Van Dommelen, P. , On Colonial Grounds, 1998
- 30: Zucca, R., Il tempio di Antas, 1989

Reisgids voor Sardinië

Afbeeldingenregister

Afbeelding 1: Italië met Sardinië.....	4
Afbeelding 2: Sardinië (kaart gegevens Google).....	5
Afbeelding 3: Sant'Antioco vanaf Monte Sirai gezien.....	6
Afbeelding 4: Torre dei Corsari aan de westkust.....	8
Afbeelding 5: Het duingebied van Piscinas.....	9
Afbeelding 6: Verlaten gebouwen bij Nebida.....	10
Afbeelding 7: De baai van Chia.....	12
Afbeelding 8: Het feest ter ere van Sant'Antioco.....	14
Afbeelding 9: Fenicische graf bij Monte Sirai.....	18
Afbeelding 10: Tofet van Sant'Antioco.....	20
Afbeelding 11: Fenicisch aardewerk, Museum Sant'Antioco.....	21
Afbeelding 12: De fenicisch-punische nederzetting van Monte Sirai.....	24
Afbeelding 13: Punische bouwstijl in Monte Sirai.....	26
Afbeelding 14: De tempel van Antas, Fluminimaggiore.....	27
Afbeelding 15: Punische grafkamer, Sant'Antioco.....	30
Afbeelding 16: Sant'Antioco en de basiliek.....	32
Afbeelding 17: Sieraden uit Punische graven, museum van Sant'Antioco.....	37
Afbeelding 18: Faience parfumflesjes, museum van Sant'Antioco.....	37
Afbeelding 19: De acropolis van Monte Sirai.....	39
Afbeelding 20: De Tempel van Antas.....	42
Afbeelding 21: Domus de Janas, Montessu.....	44

De necropolis van Montessu

Trefwoordenregister

Cagliari.....	4, 6, 8, 12, 19, 21, 31, 38
Campidano.....	4, 8
Carbonia.....	3p., 8, 11, 13, 38
Elmas.....	4
Gennargentu.....	4
Guspini.....	9
heiligdom.....	7
Iglesias.....	3p., 8p., 13
La Maddalena.....	6
Marmilla.....	30
Mogoro.....	30
Montevecchio.....	9
necropolis van Montessu.....	11
Nuraghe Genna Maria.....	29
Nuraghe Lugherras.....	29
nuraghi,nuraghe.....	7
Olbia.....	4
Oristano.....	4, 6p.
Othoca.....	19
Sartiglia.....	7
Sassari.....	4
Sinis.....	6
stranden.....	6
Su Nuraxi.....	27
Tharros.....	1p., 19, 29, 31, 40, 44
Tirso.....	6
Villaperuccio.....	14